

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και εκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.). ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκτακτων στα Όρλουφικά (1770) και η αντίδραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα το 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορικη έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παργιβαλάν (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: 'Ένα άγνωστο έπιστόμιο και μία ελληνική μαρτυρία για τή διάρκεια του Lenke από τη Τσαρτίωση της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΩΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόνοι τρεῖς: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γύρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημαντη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με την πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για εγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΛΒΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η έννοιαση προσόδων κατά την Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος-16ος αι.)

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.222](https://doi.org/10.12681/mnimon.222)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ. Ι. (1982). ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος- 16ος αι.). *Μνήμων*, 8, 1-8. <https://doi.org/10.12681/mnimon.222>

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΙΩΝ (15ος - 16ος αϊ.)

Στην σύντομη αυτήν ανακοίνωση θα παρουσιάσω μερικά παραδείγματα τα οποία μπορούν να υποδείξουν την επίπτωση της φορολογίας στον εκχρηματισμό της οικονομίας του χωριού στα Βαλκάνια κατά τον 15ο και τον 16ο αιώνα. Είναι φανερό πως ο συσχετισμός της φορολογίας με τον εκχρηματισμό, στο πλαίσιο μιας αγροτικής αυτοκαταναλωτικής οικονομίας, έχει κυρίως σημασία για να εκτιμήσουμε την υποχρεωτική εμπορευματοποίηση, μέσω της οποίας πραγματοποιείται ή απόκτηση του ρευστού χρήματος που προορίζεται για την πληρωμή των φόρων.

Πρέπει πρώτα πρώτα να υπενθυμίσουμε εδώ πως ένα κλάσμα των φόρων, που έβαρναν τους αγροτικούς πληθυσμούς στην Οθωμανική αυτοκρατορία, έπρεπε να πληρωθεί σε μετρητά· αυτό προϋποθέτει μιὰ σχέση των άμεσων παραγωγών με την αγορά. Έτσι λοιπόν, σε κάθε περίπτωση που έχουμε στη διάθεσή μας αριθμητικά δεδομένα για τη μέση παραγωγή των «οικογενειακών μονάδων παραγωγής», μπορούμε να καθορίσουμε το βαθμό υποχρεωτικού εκχρηματισμού της οικονομίας του χωριού, στηριζόμενοι στη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και στο χρηματικό κλάσμα του φόρου που, σε έναν όρισμένο βαθμό, το Οθωμανικό κράτος το διένειμε ως φορολογική πρόσοδο στους εκπροσώπους του διοικητικού, στρατιωτικού ή θρησκευτικού μηχανισμού. Στηριγμένοι στην ίδια αυτή σχέση, μπορούμε να οριοθετήσουμε τα σημεία, πέρα από τα οποία οι χωρικοί θα ήταν δυνατό να αποκτήσουν καθαρό χρηματικό εισόδημα.

Τα κατάστιχα των τιμαρίων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελούν μιάν από τις κύριες πηγές απ' όπου άντλούμε πληροφορίες για τη φορολογία, και, έμμεσα, για την αγροτική παραγωγή του 15ου και του 16ου αιώνα. Μας επιτρέπουν να καθορίσουμε, με άφετηρία τη δεκάτη, την παραγωγή σε όγκο και σε χρηματική αξία και να δούμε τις επιπτώσεις της φορολογικής προσόδου που εισπράττεται σε είδος και σε χρήμα από την παραγωγή αυτή. Όπωςδήποτε, επειδή η φορολογική πρόσοδος που καταγράφουν τα

* Η δημοσίευση αυτή είναι το κείμενο ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε (γαλλικά) στη συγκέντρωση: *Journées d'Études du Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine: Circulation Monétaire et Institutions Bancaires, XVIe - XIXe siècles* στο Bendor της Γαλλίας από τις 3 έως τις 5 Μαΐου 1979.

κατάστιχα δὲν περιλαμβάνει τὸ σύνολο τῶν φόρων στοὺς ὁποίους ὑπόκεινται οἱ οἰκογενειακὲς μονάδες παραγωγῆς, εἵμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουμε μερικὰ δεδομένα μέσων ὥρων σχετικὰ μὲ τὸν κεφαλικὸ φόρο καὶ ὀρισμένους δασμούς, ὥστε νὰ καταλήξουμε ἔτσι σὲ ἓνα σχῆμα τῶν σχέσεων ποὺ ὑπάρχουν στὴν παραγωγὴ καὶ τὴ φορολογία¹.

Πραγματικά, στὰ κατάστιχα γίνεται λόγος γιὰ τὰ εἰσοδήματα τῶν τιμαριούχων· τὰ τιμάρια τοὺς στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ὀλόκληρο χωριό, εἴτε ἀπὸ ἓνα τμήμα ἐνὸς χωριοῦ ἢ καὶ ἀπὸ περισσότερα χωριά. Αὐτὰ τὰ εἰσοδήματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κλάσμα τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ φόρων ποὺ τὴ βαρύνουν καὶ ποὺ πληρώνονται σὲ μετρητά, ὅπως ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα (*ispence*) ποὺ ἐπιβαρύνει τὸν μὴ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ, καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά δικαιωμάτων ποὺ ἀποδίδονται κι αὐτὰ σὲ μετρητά. Τὸ κλάσμα τῆς φορολογικῆς προσόδου, ποὺ ἀπαιτεῖται σὲ εἶδος, λογαριάζεται στὰ κατάστιχα καὶ σὲ χρηματικές, ἐπίσης, ἀξίες· αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συσχετίσουμε τὰ φυσικὰ μεγέθη μὲ τὰ χρηματικὰ μεγέθη ποὺ καταγράφονται στὰ κατάστιχα, καθὼς καὶ ἑκεῖνα ποὺ μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε ξεκινώντας ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ καταστίχου. Ἡ δεκάτη (*öyr*) λογαριάζεται σύμφωνα μὲ τὴ μέση παραγωγὴ συγκομιδῆς τριῶν διαδοχικῶν χρόνων· οἱ τιμὲς ὑπολογίζονται σύμφωνα μὲ τὴ μέση ἐπιτόπια ἐποχικὴ τιμὴ².

Γιὰ παράδειγμα, καταχωρίζω στὸν παρακάτω πίνακα ὅλους τοὺς συντελεστὲς τῆς φορολογικῆς προσόδου δύο ὁμάδων τιμαρίων ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ μία σύγκειται ἀπὸ 23 χωριά ποὺ ἀνήκουν σὲ 19 τιμάρια καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ 6 χωριά ποὺ ἀνήκουν σὲ τρία τιμάρια· συνολικὰ συμπεριλαμβάνουν 1.413 φορολογικὲς μονάδες, δηλαδὴ ἓναν πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 5.850 ἀτόμων. Ἐχῶ ἀντικαταστήσει τὴ φορολογικὴ πρόσοδο ἀπὸ χρηματικὲς ἀξίες (ἀκτσέδες) σύμφωνα μὲ τὶς τιμὲς ποὺ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὸ κατάστιχο³ — κι αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνουμε τὸ

1. Σπύρος 'Ασδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰ.)*, Ἀθήνα «Θεμέλιο» 1978.

2. Ἀνάμεσα στίς ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν τοὺς φόρους ποὺ εἰσπράττονταν ἀπὸ τοὺς τιμαριώτες, ἀναφέρω ἐδῶ: Josef Kabrda, «Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman», *Sbornic Praci Faculty Brnënské University*, X (1963) 33-55· XII (1965) 103-122· XIII (1966) 55-81. Καί, J. C. Alexander ('Αλεξανδρόπουλος), *Toward a History of Post-byzantin Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands circa 1500-circa 1600*. (Δακτυλογρ. διδ. διατριβὴ) Columbia University, 1974 (ἀντίτυπο καὶ στὸ Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.), ὅπου καὶ συσχετισμὸς μὲ τὴ βυζαντινὴ φορολογία. Γιὰ τὴ σύνταξη τῶν καταστίχων: Irène Beldiceanu - Steinherr καὶ N. Beldiceanu, «Réglement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVe siècle)», *Süd-ost-Forschungen*, XXXVII (1978) 1-40.

3. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, ἐκδ. N. Todorov καὶ Boris Nedkov, II, Σόφια 1966, 430-479.

κλάσμα της προσόδου σε είδος με το κλάσμα της χρηματικής προσόδου.

Συνολική φορολογική πρόσοδος που είσπράττουν οι τιμαριοῦχοι	Όμάδα χωριῶν Α		Όμάδα χωριῶν Β	
	Ἀπόλυτες τιμές	%	Ἀπόλυτες τιμές	%
I. Φορολογική πρόσοδος σε είδος				
1. Δεκάτη στά δημητριακά	49.070	50,99	7.442	42,92
2. Δεκάτη στά ὄσπρια	2.594	2,7	110	0,64
ΣΥΝΟΛΟ	51.664	53,69	7.552	43,56
II. Φορολογική πρόσοδος σε μετρητά				
1. Ἐγγειος φόρος καὶ σπέντζα	23.400	24,32	5.096	29,39
2. Hassa (ιδιοκτησία τοῦ τιμαριώτη)	881	0,91	350	2,02
3. Διάφορες καλλιέργειες τροφίμων	4.613	4,79	495	2,85
4. Ἀμπελοκαλλιέργειες καὶ φόρος στο κρασί	6.216	6,46	1.130	6,52
5. «Βιομηχανικές» καλλιέργειες	4.404	4,58	1.650	9,52
6. Κτηνοτροφία	3.225	3,35	143	0,82
7. Δικαιώματα καὶ δασίματα	1.821	1,9	992	5,32
ΣΥΝΟΛΟ	44.560	46,31	9.875	56,44

Οἱ σχέσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ πίνακα ἀποτελοῦν τάξεις μεγεθῶν πού συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλα παραδείγματα. Ἔτσι, λόγῳ χάρη, σὲ μιὰ περίπτωση 93 χωριῶν ἢ τμημάτων χωριῶν ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, πού συμπεριλαμβάνουν 5.105 φορολογικὲς μονάδες⁴, δηλαδή ἕναν πληθυσμὸ τῆς τάξης τῶν 21.000 ἀτόμων, ἡ χρηματικὴ φορολογικὴ πρόσοδος ἀντιστοιχεῖ στὸ 61% τῆς συνολικῆς προσόδου· αὐτὴ ἡ φορολογικὴ πρόσοδος παρουσιάζει μιὰ ταλάντευση ἀνάμεσα στὸ 46% καὶ τὸ 67% ἀνάλογα μὲ τὴν περιοχὴ καὶ τὰ ἀγαθὰ πού φορολογοῦνται. Αὐτὰ τὰ παραδείγματα ἀποδεικνύουν πὼς τὸ χρηματικὸ κλάσμα τῆς φορολογικῆς προσόδου ἀπαιτεῖ μιὰν ὑποχρεωτικὴ ἐμπορευματοποίηση, τῆς ὁποίας θὰ δοῦμε τὴ σημασία.

Ἐνα μέρος τῆς χρηματικῆς προσόδου καθορίζεται ἀπὸ τὸν προσωπικὸ φόρο καὶ ἀπὸ μιὰ σειρά δικαιωμάτων. Ἀντιπροσωπεύει, στὴν περίπτωσιν πού ἀναφέραμε, τὸ 33% τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου, ἢ ἁπλῶς, τὸ 54% τῆς χρηματικῆς προσόδου. Βλέπουμε πὼς ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση μιᾶς φορολογίας πού εἶναι ἐλαχίστη, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν περιλαμβάνει τὸν κεφαλικὸ φόρο, ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα, ὁ ὁποῖος δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πραγματικὸ εἰσόδημα, εἰσάγεται στὴ σύνθεσιν τῆς συνολικῆς φορολογικῆς προσόδου μὲ ὑψηλὸ ποσοστὸ. Ἀκριβέστερα, ὁ

4. *Fontes-Turcici*, ὁ.π., καὶ III, ἔκδ. Bistra Cvetkova καὶ A. Razbojnikov, Σόφια 1972, 484-495· Strašimir A. Dimitrov καὶ Rusi Stojkov, «Otkāsi ot registār za lenni vladenija v zapadnite Rodopi i Sersko» (Ἀποσπάσματα ἐνὸς κατάστιχου τιμαρίων στὴ δυτικὴ Ροδόπη καὶ στὴν περιοχὴ τῶν Σερρών), *Rodopski Sbornik* I (1965) 283-318.

προσωπικός φόρος αντιστοιχεί στο 50% της χρηματικής προσόδου και στο 30,7% της συνολικής, ενώ τα δικαιώματα δέν αντιστοιχούν παρά στο 3,9% και 2,4% αντιστοίχως.

Γιά νά ξεκαθαρίσουμε τή σημασία τῶν ποσοστῶν αὐτῶν, πρέπει νά καταστρώσουμε τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στή φορολογία. Γι' αὐτό ὑπολόγισα τήν τυπική παραγωγή σέ δημητριακά (δηλαδή τήν κατεξοχήν καλλιέργεια στίς οἰκονομίες πού ἐξετάζουμε), λογαριάζοντας τὸ ποσὸ πού ἀπαιτεῖται γιὰ μιὰ οἰκογενειακὴ μονάδα παραγωγῆς ὥστε νά ἀνταποκρίνεται στήν ἀναπαραγωγή τῆς παραγωγῆς (σπορά), στή διατροφή τῆς οἰκογένειας καί στή φορολογικὴ ὑποχρέωση. Στὸν ὑπολογισμό αὐτό, ὅπου λογαριάζεται ἐπίσης ὁ κεφαλικὸς φόρος καί τὸ ἀβαρίζι, ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐμπορευματοποίηση, μέσω τῆς ὁποίας ἀποκτιέται τὸ χρηματικὸ κλάσμα τῆς φορολογίας, ἀντιστοιχεῖ στο 36% τῆς τυπικῆς παραγωγῆς.

I. Ζωτικὸ ἐλάχιστο (ἐτήσια μερίδα 200 kg τὸ ἄτομο ἐπὶ τὸν οἰκογενειακὸ συντελεστή 1,14)	828 kg	31,69%
II. Ὑποχρεωτικὴ ἐμπορευματοποίηση (μὲ βάση τὴ μέση τιμὴ τῶν δημητριακῶν, δηλαδή 3,6 ἀκτσέδες τὸ κοιλὸ τῆς Κωνσταντινούπολης):		
1. Κεφαλικὸς φόρος πρὸς 75 ἀκτσέδες (σταθμισμένος μέσος ὅρος)	533,32	
2. Ἀβαρίζι ἀπὸ 20 ἕως 23 ἀκτσέδες	179,55	
3. Resm-i çift 22 ἀκτσέδες καί σπέντζα 25 ἀκτσέδες, κατὰ μέσο ὅρο	166,72	
4. Bac-i bazar πού ἀντιστοιχεῖ στήν πώληση τοῦ προϊόντος σὺν τοὺς φόρους	44,89	
5. Badihava πού τὸν εἰσπράττει ὁ τιμαριώτης	17,96	
ΣΥΝΟΛΟ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐμπορευματοποίησης	942,44	36,08%
III. Σπορά πρὸς 1:5	522	19,98%
IV. Δεκάτη πρὸς 12,23% (σταθμισμένος μέσος ὅρος)	320	12,25%
ΣΥΝΟΛΟ τῆς τυπικῆς παραγωγῆς	2.612	100%

*Ἄν παραδεχτοῦμε γιὰ τὰ δημητριακὰ μιὰ μέση ἀπόδοση 1:5, ἡ τυπικὴ παραγωγή θὰ ἀντιστοιχοῦσε στο 50% τῆς συνολικῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς μιᾶς τυπικῆς ἐπιφάνειας, δηλαδή τοῦ ζευγαριοῦ (*çift*), ἡ ὁποία μπορεῖ νά δεχτεῖ σπόρο 40 κοιλῶν Κωνσταντινούπολης ἢ, χοντρικά, 1.000 kg. Συνάγεται λοιπόν, θεωρητικά, πὼς ἡ οἰκογενειακὴ μονάδα παραγωγῆς διαθέτει μιὰν ἐπιφάνεια γῆς, ἡ ὁποία τῆς ἐπιτρέπει νά πραγματοποιεῖ καθαρὰ εἰσοδήματα.

Ὡστόσο, οἱ οἰκογενειακὲς μονάδες παραγωγῆς δὲ διαθέτουν ὑποχρεωτικά γαῖες πού νά ἀντιστοιχοῦν στήν κανονικὴ μονάδα τῆς τυπικῆς ἐπιφάνειας. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα ἐνὸς ἀποσπάσματος καταστίχου γιὰ

χωριά της Μακεδονίας, το κλάσμα της φορολογίας που απαιτείται σε χρήμα και αποτελείται από τους προσωπικούς φόρους (κεφαλικός φόρος και σπέντζα), το άβαρίζι και τα ποικίλα δικαιώματα, ισούται με το 34% της αξίας της μέσης παραγωγής σιτηρών κατά φορολογική μονάδα. Αντίθετα, σε 34 χωριά της Θράκης⁵ με έναν πληθυσμό της τάξεως των 13.300 ατόμων, το κλάσμα αυτό της φορολογικής επιβάρυνσης αντιστοιχεί στα 88% της παραγωγής σιτηρών κατά φορολογική μονάδα· πράγμα που δείχνει ότι η παραγωγή σιτηρών δεν μπορεί μόνη της να καλύψει τις φορολογικές οφειλές, όσες δε σχετίζονται άμεσα με την παραγωγή. Η υποχρεωτική έμπορευματοποίηση λοιπόν, πρέπει να θίγει και τις παραγωγές άλλου τύπου, όπου το άμπέλι έχει μια σημαντική θέση.

Σύμφωνα με το παράδειγμα των χωριών της Θράκης, ή καλλιέργεια των δημητριακών και του άμπελιού αποτελούν το 51,8% (για τα δημητριακά) και το 29% (για το άμπέλι) της συνολικής προσόδου που εισπράττουν οι τιμαριοῦχοι. Οι δύο καλλιέργειες παρέχουν στην οικογενειακή μονάδα παραγωγής ένα ακαθάριστο εισόδημα της τάξης των 270 άκτσέδων, ενώ οι προσωπικοί φόροι και τα δικαιώματα φτάνουν τους 100 άκτσέδες, και με το άβαρίζι τους 125 άκτσέδες. Δεδομένου ότι το χρηματικό ισοδύναμο της τυπικής μερίδας (συνυπολογίζοντας την πρόσοδο σε είδος και την αναπαραγωγή της παραγωγής) αντιστοιχεί σε 145 άκτσέδες, προκύπτει ότι και οι δύο καλλιέργειες μαζί δεν επαρκούν για να αντισταθμίσουν τη φορολογία παρά αφίνοντας, αν δε συνυπολογιστεί το άβαρίζι, ένα ύπόλοιπο 25 άκτσέδων, πράγμα που αντιστοιχεί σε 51 λίτρα κρασιού ή σε 128 kg σταριού κατά οικογένεια.

Γίνεται φανερό από τα παραδείγματα αυτά, πώς ο υποχρεωτικός εκχρηματισμός της οικονομίας των χωριών που εξετάσαμε, δεν αφήνει παρά ένα στενό περιθώριο για καθαρά χρηματικά εισοδήματα. Αυτό παρατηρείται και στις περιπτώσεις όπου η παραγωγή των δημητριακών ξεπερνά την ποσότητα την απαραίτητη για τη διατροφή και τις απαιτήσεις της φορολογίας, αλλά και σε εκείνες όπου η παραγωγή των δημητριακών είναι έλλειμματική και αντισταθμίζεται από την άμπελοκαλλιέργεια. Στην πρώτη περίπτωση το πλεόνασμα, που θα μπορούσε να προσφέρει στους χωρικούς καθαρά χρηματικά εισοδήματα, δεν ξεπερνά το 12% της συνολικής παραγωγής.

Σημειώσαμε πώς η παραγωγή των χωριών της Μακεδονίας αντιστοιχεί στο μισό της παραγωγής που θα μπορούσε να επιτευχθεί με την καλλιέργεια μιας τυπικής επιφάνειας· αυτό σημαίνει πώς σε μια καλλιέργεια που πραγματοποιείται στην τυπική επιφάνεια, τα περισσεύματα που μπο-

5. Strašimir A. Dimitrov και Rusi Stojkov, ό.π.

ροὺν νὰ ἐμπορευματοποιηθοὺν ἀντιστοιχοῦν στὸ 32% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς. Στὴν περίπτωση πού αὐτὴ ἡ γῆ ὑπόκειται ἐπίσης σὲ γαιοπρόσοδο, τὰ ἐμπορευματοποιήσιμα πλεονάσματα τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ θὰ ἐκμηδενίζονταν, ἢ θὰ κατέβαιναν στὸ 9,8% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς, δηλαδὴ σὲ 505 kg, ἅμα λογαριάσουμε ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος ἀντιστοιχοῦσε στὴ μισὴ παραγωγή ἢ στὸ τρίτο τῆς, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς σπορᾶς καὶ τῆς δεκάτης. Καθὼς μάλιστα αὐτὰ τὰ δύο συστήματα διανομῆς τῆς παραγωγῆς ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ τὸν κάτοχο τῆς γῆς ἦταν πολὺ διαδεδομένα στὴ διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, προκύπτει ὅτι γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ γαιοπρόσοδος χρειάζονταν ὑψηλὴ ἀπόδοσις. Ἀλλωστε, πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι, παρ' ὅλο πού γιὰ τὴ γαιοπρόσοδο τῶν τιμαρίων μᾶς λείπουν τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα, ἔχουμε ὥστόσο ἔμμεσες ἐνδείξεις στὴ μεγάλη διαφορὰ τῆς παραγωγῆς κατὰ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ ἕνα χωριὸ στὸ ἄλλο: πραγματικά, ἡ μόνη δυνατότητα πού δίνουν τὰ κατάστιχα, εἶναι νὰ ὀρίσουμε τὸ μέσο οἰκογενειακὸ εἰσόδημα κατὰ χωριὸ (ποσότητα παραγωγῆς διὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν): ὅμως, διαφορὲς ὅπως ἀπὸ 513 kg σὲ 36.166 kg κατὰ φορολογικὴ μονάδα, ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ μορφῶν ἐκμετάλλευσης διαφορετικῶν ἀπὸ τὴν αὐτοκαλλιέργεια. Πρόκειται γιὰ μιὰ κολλιγικὴ σχέση, ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται σὲ γαῖες πού θὰ ἔδιναν μιὰ παραγωγή ὑψηλότερη ἀπὸ τὴ μέση παραγωγή πού θὰ ἐξασφάλιζε ἡ ἄμεση καλλιέργεια: σ' αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς κολλιγιᾶς ὁ καλλιεργητὴς ἀπολαμβάνει τὸ μισὸ ἢ τὰ δύο τρίτα τῆς συγκομιδῆς, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ δεκάτη καὶ ἡ σπορά.

Ἡ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς φορολογίας στὴ δημιουργία καθαρῶν εἰσοδημάτων ἀπὸ τοὺς ἄμεσους παραγωγούς, περιστέλλεται ἀπὸ τὴν ἀσυνέχεια πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν κίνηση τῶν τιμῶν, τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καὶ τὸν ρυθμὸ προσαρμογῆς τῆς χρηματικῆς φορολογικῆς προσόδου καὶ τῶν ἄλλων φόρων στίς κινήσεις αὐτές. Λόγου χάρι, ἀνάμεσα στὰ 1489 καὶ στὰ 1796, ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα, πού προσδιορίζει σημαντικὰ τὴ φορολογικὴ πρόσοδο πού πληρώνεται σὲ μετρητά, φανερώνει μιὰν αὔξηση τῆς τάξης τοῦ 528% καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος αὐξάνει κατὰ 748%, ἐνῶ ἡ τιμὴ τοῦ σταριοῦ στὴν ἀγορὰ ἀνεβαίνει κατὰ 2.612%. Στίς δύο αὐτὲς χρονικὲς στιγμὲς ἡ ἐπίπτωση τοῦ φόρου στὴν παραγωγή εἶναι ὁλότελα διαφορετικὴ: στὴν περίπτωση μιᾶς καλλιέργειας δημητριακῶν πραγματοποιημένης σὲ μιὰ τυπικὴ ἐπιφάνεια τὸ ὕψος τῆς σπέντζας καὶ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου ἀντιστοιχεῖ τὸ 1489 στὸ 13% τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ τὸ 1796 μονάχα στὸ 2%. Ἡ πορεία αὐτὴ, πού εὐνοεῖ τὰ ὅρια τοῦ πλεονάσματος καθὼς καὶ τὴν πραγματοποίησιν τῆς φυσικῆς καὶ ἀναλογικῆς γαιοπροσόδου, ἀντισταθμίζεται μὲ τὴν ἐπιβολὴ ἄλλων φόρων πρὸς τὸ κράτος, οἱ ὁποῖοι μηδενίζουν τίς δυνατότητες ἀπολαβῆς καθαρῶν εἰσοδημάτων

από τους χωρικούς⁶.

Για να αποσαφηνιστούν οι υπολογισμοί έτοῦτοι, οί σχετικοί με τή γαιοπρόσοδο, σημειώνω πώς στο τέλος του 15ου αιώνα, τὸ εισόδημα ἑνὸς μισακάρη στὰ κτήματα τοῦ σουλτάνου στὴ Θράκη, ἐπιτρέπει τὴν κάρπωση ἑνὸς περισσεύματος ἴσου με 130 ἄκτσέδες ἢ 21 κοιλὰ δημητριακῶν⁷. ὁ προσωπικὸς φόρος σπέντζα καὶ ὁ κεφαλικὸς φόρος φτάνουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στοὺς 100 ἄκτσέδες. Λοιπὸν τὸ καθαρὸ εισόδημα τοῦ κολλίγου ἀντιστοιχεῖ στοὺς 3,7% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς —ὅπου ἡ ἀπόδοση ὑπολογίζεται 1:5.

Αὐτὰ τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ δείξουν πὼς ἡ φορολογία ἐπισύρει ἕναν ἔντονο ἐκρηγματισμὸ τῆς οἰκονομίας τῶν χωριῶν διαμέσου τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐμπορευματοποίησης: ὥστόσο αὐτὸς ὁ ἐκρηγματισμὸς ὀφείλεται σὲ ἔξω-οἰκονομικοὺς παράγοντες καὶ δὲν καταλήγει στὴ δημιουργία σχέσεων ἀγορᾶς μέσα σ' αὐτὴν τὴν οἰκονομία, τὴ βασισμένη στὴν αὐτοκατανάλωση. Ἡ ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τῆς χρηματικῆς φορολογικῆς προσόδου, καθὼς καὶ ὅλων τῶν φόρων ποὺ εἰσπράττονται σὲ νόμισμα, ἀντικαθεπτίζεται στὴ δημογραφικὴ κίνηση καὶ στὴν κίνηση τῶν εισοδημάτων. Ἡ συσχέτιση αὐτῶν τῶν κινήσεων σὲ μερικὲς ἑκατοντάδες χωριῶν ποὺ βρίσκονται σὲ διάφορες βαλκανικὲς περιοχές, ἐπιτρέπει τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις⁸:

α) Ὑπάρχει μιὰ τάση ἰσορρόπησης τοῦ μέγιστου ὀρίου τῶν εισοδημάτων, ποὺ φτάνουν, κατὰ κάποιον τρόπο, σὲ ἕνα σημεῖο κορεσμοῦ, ἐκφράζοντας ἔτσι μιὰ τάση ποὺ ὑπάρχει καὶ στὴν παραγωγή.

β) Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιφέρει μιὰ μείωση τῶν εισοδημάτων, παρὰ τὴ διαθεσιμότητα καλλιεργήσιμων ἢ ἐπανακαλλιεργήσιμων γαιῶν.

γ) Τὰ εισοδήματα αὐξάνουν ταχύτερα ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ μονάχα στὴν περίπτωση ὅπου τὸ ἀρχικὸ τοὺς ἐπίπεδο εἶναι χαμηλό· καὶ ἐπίσης, τὰ χαμηλὰ εισοδήματα φανερώσουν ἕνα ρυθμὸ αὔξεσης μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ σχετικῶς ὑψηλότερα εισοδήματα.

Σύμφωνα με τὰ δεδομένα ὀρισμένων κατάστιχων τιμαρίων ποὺ καλύπτουν 400 βαλκανικὰ χωριά⁹, τὰ χωριά ποὺ πραγματοποιοῦν ἕνα μέσο φο-

6. Πβ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, Εἰσαγωγικὸ σημείωμα στοῦ: *Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15ος - 19ος αἰώνας)*, Ἀθήνα «Μέλισσα» 1979, 24.

7. Σύμφωνα με τὰ δεδομένα ποὺ παρουσίασε ὁ Ömer Lütfi Barkan, «Les formes de l'organisation agricole dans l'Empire Ottoman au XVe et XVIe siècle», *Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université d'Istanbul* II (1939-40) 30-31 (Ἑλλην. μετάφραση στοῦ: *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ*, 63-64).

8. Σ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ὅ.π., 194-195.

9. Σπ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοί...*, ὅ.π., 210 κ.έ.

ρολογικὸ εἰσόδημα τέτοιο ποὺ νὰ ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι στηρίζεται σὲ μιὰ παραγωγή ποὺ ἀφήνει καθαρὸ ἐμπορευματοποιήσιμο πλεόνασμα, δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ ἓνα κλάσμα τοῦ πληθυσμοῦ τὸ ὁποῖο, κατὰ τὶς περιπτώσεις, κυμαίνεται ἀνάμεσα στὸ 3,08% καὶ τὸ 38,55% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, πράγμα ποὺ δίνει μιὰ μέση ἀπόκλιση (standard) 9,35.

Τελειώνοντας τὶς σύντομες αὐτὲς παρατηρήσεις πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε πὼς τὰ δεδομένα μας δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καθορίσουμε τὴν κλίμακα τῶν οἰκογενειακῶν εἰσοδημάτων μέσα στὸ κάθε χωριὸ καὶ νὰ διακρίνουμε ἔτσι τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ ὀριζόντια κινητικότητα· ὥστόσο, ἔστω καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν μέσων ὄρων κατὰ χωριό, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς αὐτὴ ἡ κινητικότητα συνέβαινε σὲ ἓνα μικρὸ κλάσμα χωρικῶν πληθυσμῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἢ συμπεριφορὰ τῆς κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν εἰσοδημάτων ὑποδεικνύει πὼς οἱ ἄμεσοι παραγωγοὶ δὲν εἶχαν οἰκονομικὰ κίνητρα γιὰ νὰ αὐξήσουν τὸ κατὰ κεφαλὴ εἰσόδημά τους· προσανατολίζονταν ἀντίθετα στὸν περιορισμὸ τῆς παραγωγῆς: ἂν γιὰ τὴ συμπεριφορὰ αὐτὴν ὑπάρχει μιὰ κατεξοχὴν ἐξήγηση, θὰ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν ἀρνητικὴ ἐπίπτωση τοῦ ὑποχρεωτικοῦ ἐκχρηματισμοῦ, ποὺ μοναδικὸς του σκοπὸς ἦταν ἡ ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων.